

3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. р. 1, оп. 1, спр. 2042, 20 арк.
4. Держархів Волинської обл., ф. р. 1, оп. 2, спр. 85, 36 арк.
5. Держархів Волинської обл., ф. р. 2, оп. 2, спр. 1, 67 арк.
6. Держархів Волинської обл., ф. р. 2, оп. 2, спр. 4, 35 арк.
7. Держархів Волинської обл., ф. р. 2, оп. 2, спр. 5, 68 арк.
8. Держархів Волинської обл., ф. р. 97, оп. 1, спр. 1, 120 арк.
9. Держархів Волинської обл., ф. р. 97, оп. 1, спр. 2, 273 арк.
10. Західне Полісся: історія та культура : монографія / авт. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін. ; наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк : ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2012. – 784 с.
11. Качановський І. Сучасна політика пам'яті на Волині щодо ОУН (б) та нацистських масових вбивств [Електронний ресурс] / І. Качановський. – Режим доступу : <http://www.uamoderna.com/md/22-menuprochasopys/199-199>
12. Ковалев Б. Н. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Н. Ковалев. – М. : Молодая гвардия, 2011. – 619 с.
13. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
14. Літопис УПА. Нова серія, т. 16. Волинь і Поділля у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944 – 1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. – 1024 с.
15. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941 – 1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. – 2004. – № 8. – С. 28–35.
16. Никончук О. Повстанська республіка на Волині / О. Никончук // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / [гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 72–86.
17. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
18. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. А. Пушук. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2009. – 444 с.
19. Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька : іст.-краєзн. довід. / В. Е. Пясецький, Ф. Г. Мандзюк. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 400 с.
20. Тарнавський І. С. Діяльність айнзатцгруп на території України (1941–1943 рр.) / І. С. Тарнавський // Історичні і політологічні дослідження. – № 1–2. – 2011. – С. 31–43.

УДК 903:908(477.81):351.853 «1944/1991»

Г. В. Муляр –
*аспірант Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки,
викладач Київського професійно-педагогічного коледжу
імені А. Макаренка*

Внесок викладачів вишів Волині та Рівненщини в охорону культурної спадщини рідного краю (1950-ті – початок 1990-х рр.)

*Роботу виконано на кафедрі документознавства
та музейної справи СНУ ім. Лесі Українки*

У статті досліджено пам'яткоохоронну діяльність ряду представників професорсько-викладацького складу окремих вищих навчальних закладів Волинської та Рівненської областей у 1950-х – на початку 1990-х рр. Схарактеризовано їх роботу щодо виявлення, вивчення, збереження та популяризації історико-культурних пам'яток обох регіонів. Проаналізовано значення такої роботи для поповнення музейних фондів насамперед археологічними реліквіями. Звернено увагу на внесок викладачів у популяризацію архітектурних пам'яток, зокрема сакральних.

Ключові слова: викладачі, Волинь, Рівненщина, охорона культурної спадщини, археологічна реліквія, архітектурна пам'ятка.

Муляр Г. В. Вклад преподавателей вузов Волыни и Ровенщины в охрану культурного наследия родного края (1950-е – начало 1990-х гг.). В статье исследована деятельность ряда представителей профессорско-преподавательского состава отдельных высших учебных заведений Волынской и Ровенской областей в 1950-х – начала 1990-х гг., относящаяся к памятничноохранительному делу. Охарактеризована их работа относительно выявления, изучения, сохранения и популяризации историко-культурного наследия обеих регионов. Проанализировано значение такой работы для пополнения музейных фондов в первую очередь археологическими реликвиями. Обращено внимание на вклад преподавателей в популяризацию архитектурных памятников, в частности сакральных, а также на вопросы темы, требующие дальнейшего изучения.

Ключевые слова: преподаватели, Волынь, Ровенщина, охрана культурного наследия, археологическая реликвия, архитектурный памятник.

Muliar H. V. The Contribution of Educators of the Volynian Higher Educational Institutions into the Protection of Cultural Heritage of the Native Land (1950s – Beginning of the 1990s). The article deals with the study of the work of a number of professors and educators of some higher educational institutions of Volyn and Rivne regions that was relevant to artifacts protection in the 1950s till the beginning of the 1990s. A special attention has been paid to the description of their work and to the fields of their activity that were connected with discoveries, studies, preservation and popularization of the historical cultural heritage of both regions. The importance of such work for the enlargement the museums' funds with archeological relics has been analyzed. The contribution of the professors and educators into the popularization of the archeological artifacts and monuments especially sacred ones has been viewed as the one that needs further research and study.

Key words: educators and professors, Volyn, Rivne region, protection of cultural heritage, archeological relic, archeological artifacts and monuments.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній вітчизняній пам'яткоохоронній діяльності помітну роль відіграють викладачі багатьох вищих навчальних закладів. Виступаючи активними учасниками справи виявлення, вивчення, збереження, представлення та популяризації у різних формах пам'яток національної культурної спадщини, вони тим самим виконують низку важливих не лише дослідницьких, освітніх, соціокультурних, а й політико-патріотичних завдань. Для подальшої активізації такої роботи в умовах сучасних непростих українських реалій доцільно використовувати досвід попередніх поколінь науковців України. Це повною мірою стосується багатих на історико-культурні пам'ятки Волинської та Рівненської областей, де впродовж 1950-х – початку 1990-х рр. функціонувала низка державних педагогічних та технічних вищих навчальних (за тодішнім визначенням – Г. М.) закладів (ВНЗ). Тому актуальним є вивчення внеску ряду викладачів окремих ВНЗ у вітчизняну пам'яткоохоронну справу, досвіду їх діяльності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Слід зауважити, що в сучасній історіографії існують окремі згадки про участь викладачів ВНЗ Волині та Рівненщини в пам'яткоохоронній роботі протягом 1950-х – початку 1990-х рр. Тут слід виокремити праці про історію вишів [4; 6; 12; 13], проведення в областях краєзнавчих досліджень [2; 3; 16], археологічні пошуки та пам'яткознавчу роботу [1; 18]. Однак у наявних матеріалах немає узагальнювальної характеристики напрямів, змісту та масштабів пам'яткоохоронної діяльності науковців Волинської та Рівненської областей, що стосувалася історико-культурних пам'яток обох регіонів; малодослідженими залишаються й питання популяризації цих пам'яток у працях викладачів, що з'явилися у зазначений період.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі певного кола джерел та наукових публікацій схарактеризувати внесок представників професорсько-викладацького складу окремих ВНЗ Волинської та Рівненської областей упродовж 1950-х – початку 1990-х рр. у пам'яткоохоронну діяльність стосовно об'єктів історико-культурної спадщини обох адміністративно-територіальних одиниць. Головну увагу в статті звернено на висвітлення питань, пов'язаних з проведенням археологічних досліджень, а також представленням окремих видів пам'яток у наукових та науково-популярних працях викладачів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Напрями, зміст та масштаби пам'яткоохоронної діяльності викладачів ВНЗ Волині та Рівненщини в 1950-х – на початку 1990-х рр. визначалися низкою факторів. Головним із них був диктат комуністичної ідеології, яка вимагала зосередження уваги передусім на історико-революційних пам'ятках, реліквіях, пов'язаних з оспівуванням трудових та бойових перемог радянського народу, зокрема під час Великої Вітчизняної війни. Натомість існувало табу на дослідження чи навіть згадку об'єктів культурної спадщини, що свідчили про події національно-визвольної боротьби українського народу впродовж

XX ст., героїчні діяння її славетних представників. Формально не афішувався, а насправді реалізовувався курс на скорочення в пам'яткоохоронній діяльності питомої частки пам'яток стародавньої та середньовічної історії України. Так, у той час панівна ідеологія не схвалювала досліджень козацької тематики; тому вивчення пам'яток козацької слави потребувало рішучості та сміливості.

Практика реалізації директивних вказівок державними й громадськими органами втілювалася у штучне протиставлення пам'яток минулого об'єктам радянської доби замість того, щоб органічно розглядати їх як складові чинники єдиного культурно-творчого процесу історії народу, дбати про їх збереження. Звідси – скорочення асигнувань на підтримання та реставрацію пам'яток архітектури, особливо культового характеру, захоплення масштабним будівництвом дорожніх монументів [14, с. 141]. Означена ситуація зазнала докорінних змін на межі 1980–1990-х рр. – у період остаточного краху Радянського Союзу та становлення незалежної України.

Суть іншого фактора полягала в існуванні положення про верховенство загальносоюзних та республіканських наукових центрів у заходах для виявлення та вивчення в різних регіонах, зокрема на Волині та Рівненщині, пам'яток, трактуванні результатів таких пошуків. Таким чином, місцевим дослідникам автоматично відводилася роль провінційних аматорів, здатних проводити дослідження лише «по слідах» своїх столичних колег і причому в чітко визначених «нагорі» напрямках. До них, зокрема, відносили археологічні розвідки, стислі описи нерухомих пам'яток чи навіть просто згадки про них у краєзнавчих виданнях, представлення окремих із них у науково-популярних працях з історії населених пунктів.

Якщо брати до уваги археологічні розкопки викладачів ВНЗ Волині та Рівненщини, то їх епізодичні прояви, причому під керівництвом науковців із Ленінграда, Києва, Львова та інших міст, припали на середину 1950-х рр. і стосувалися переважно періодів первіснообщинного ладу. Однак дослідники не обминали увагою слов'янські городища та княжі міста. Зокрема, про свій перший студентський досвід археологічних розкопок згадує відомий волинський краєзнавець, житель м. Луцька М. Онуфрійчук. Тоді розкопками давньоруського городища біля селища Головного в Любомльському районі керував ленінградський археолог Ю. Кухаренко [1, с. 150].

У 1960-х рр. інтерес до цих об'єктів зростає і стає важливою складовою частиною регіонального історичного краєзнавства та пам'яткознавства. Початок систематичного дослідження княжих міст Волині та Рівненщини викладачами місцевих вишів припадає на 1970–1980-ті рр. Вважається, що поштовхом до масштабнішого вивчення центрів Галицько-Волинського князівства були результати розкопок у Києві. Цілеспрямоване археологічне дослідження княжих міст на Волині та Рівненщині почалося майже на 150 років пізніше порівняно з іншими історичними регіонами України (Галичиною, Київщиною, Чернігово-Сіверщиною) [18, с. 110].

Щодо Волинської області, то перші роботи в цьому напрямі були розпочаті в Луцьку, фактично на аматорських засадах, наприкінці хрущовської «відлиги». Масштабного характеру вони набули в 1970–1980-х рр. завдяки Михайлові Михайловичу Кучинку – знаному в Україні та за її межами археологові, тоді викладачеві Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, нині доктору історичних наук, професорові Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки [15].

Археологічні дослідження під керівництвом М. Кучинки охопили зони новобудов на території середньовічного міста та багатощарові приміські поселення Лучеська. Серед цих досліджень слід відзначити спостереження на території західного схилу Ринкового пагорба, що їх М. Кучинко здійснив під час земляних робіт (вивчено стратиграфію, зафіксовано будівлі XII–XIII та XV–XVI ст.). Тоді ж він досліджував середньовічний культурний шар у районі вулиці Львівської. Серед випадкових знахідок середньовічного періоду слід назвати човен-довбанку XV–XVI ст. завдовжки 13 м, який було знайдено на правому березі р. Стиру поміж колишніми селами Двірцем і Біваками.

У 1975–1976 рр. експедиція Луцького педінституту на чолі з М. Кучинком провела розкопки на дитинці та окольному городі Володимира-Волинського, де вдалося дослідити рештки дерев'яних споруд княжої доби. М. Кучинко в 1978 р. зробив спробу поєднати археологічні дослідження Луцького замку з архітектурними обстеженнями його частин під час робіт на замковій території. Ці дослідження не внесли цілковитої ясності у питання про час заснування та характер первісних укріплень Лучеська. У результаті з'явилася навіть гіпотеза про побудову кам'яного замку ще в XI ст. [18, с. 111].

Вагомими виявилися багаторічні розкопки городища X–XI ст. у с. Городищі-2 Луцького району, проведені під керівництвом М. Кучинки в 1977–1989 рр. Вдалося встановити, що це була садиба

волинського феодала на зразок європейського рицарського замку. Оскільки це городище на Волині є поки що єдиним повністю серед такого роду пам'яток, то воно може слугувати еталоном. Саме в цій садибі було віднайдено срібний скарб – знахідку, якій можуть позаздрити дослідники старовини. Тепер скарб зберігається у Волинському краєзнавчому музеї, а світлини гривен, браслетів і намистин у натуральну величину прикрашають стіни музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Протягом десятиліть М. Кучинко здійснював розкопки давньоруських пам'яток не лише в Луцьку, Володимирі-Волинському, Городищі-2, а й у Перемилі, Любомлі, Усичах, Шепелі та інших населених пунктах Волинської області. Працював він і за межами краю, беручи участь у Ранньослов'янській експедиції Інституту археології НАН України під час дослідження пам'яток у Чернівецькій, Хмельницькій та Львівській областях. Це дало змогу дослідникові порівняти історичну Волинь із суміжними землями.

У 1977 р. на основі здобутих матеріалів М. Кучинко заснував перший у Луцькому педінституті музей археології, який під його керівництвом став центром науково-дослідної роботи студентів і донині сприяє популяризації старожитностей серед населення. За десятиліття існування музей відвідали десятки тисяч науковців, студентів учителів, учнів з України, Білорусі, Росії, Литви, Польщі, інших держав [15, с. 6]. У музеї представлено експонати багатьох епох – від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Зокрема, у відділі давньоруського періоду експонуються знахідки із с. Зимного Володимир-Волинського району та з Луцька (район Гнідава).

Як уже згадувалося, у музеї містяться також світлини скарбу, віднайденого під час розкопок у липні 1983 року в с. Городищі-2 Луцького району Волинської області. Знайдений на долівці напівземлянкової господарської споруди, на глибині понад два метри, скарб складався з п'яти плетених нашійних гривен-обручів, трьох наручних браслетів і шести срібних, завбільшки із середній волоський горіх, намистин, оздоблених срібними кульками. На кожній намистині напаяно по кілька сотень маленьких зернинок. Гривни майстерно сплетені з чотирьох-восьми товстих срібних дротів. На двох гривнях між цими дротами вплетені тонкі дротики, що створює враження легкості й ажурності виробів, незважаючи на їхню масивність. Браслети сплетені з двох товстих дротів, кінці яких оформлені у вигляді зміїних голівок. Прикраси датуються X–XI ст. Унікальна знахідка луцького археолога, яка ще раз підтвердила високий рівень розвитку ювелірного ремесла на Русі, викликала інтерес делегатів V Міжнародного конгресу слов'янської археології 1985 р. у Києві.

На основі археологічних досліджень, літописних та інших історичних матеріалів М. Кучинко видав низку наукових праць, методичних матеріалів і посібників для вищої та загальноосвітньої школи [9–11; 19].

Знахідки М. Кучинка доповнили перелік об'єктів історико-культурної та історико-архітектурної спадщини Волині, які були внесені до державного реєстру впродовж 1977–1987 рр. Про це свідчать публікації в «Пам'ятках України» – бюлетені Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), бібліографічний покажчик пам'яток області, а також каталог-довідник «Пам'ятники історії та культури Української РСР» (1987), який визначав і перелік пам'яток Волинської області.

Віднайдені на території Волині та Рівненщини археологічні пам'ятки описано в історико-краєзнавчих нарисах про окремі міські й сільські населені пункти Волинської та Рівненської областей, авторами або співавторами яких були науковці Луцького та Рівненського педінститутів [1, с. 153]. Ці праці стали своєрідним продовженням колективних та індивідуальних досліджень аналогічного змісту, що з'явилися раніше. Найпомітнішими серед цих досліджень стали томи про Волинську та Рівненську області з багатотомної історії міст і сіл Української РСР [7; 8]. При аналізі змісту тому про Волинську область впадає у вічі вагомий внесок у його підготовку та випуск визначного волинського науковця, викладача Луцького педінституту Романа Назаровича Оксенюка (1904–1978). Протягом 1962–1970 рр. історик очолював авторський колектив з написання цієї книги. Крім нелегкої організаторської роботи заступника голови редколегії, Р. Оксенюк написав для видання 17 статей, був співавтором таких великих матеріалів, як «Волинська область» і «Луцьк». Для їх підготовки науковцеві довелося використати фонди багатьох центральних і обласних державних та партійних архівів, численні друковані джерела і наявну на той час літературу. Однак пам'яткам давньої та середньовічної історії у цих статтях відведено вкрай скромне місце, що диктувалося тодішніми су-

спільно-політичними чинниками. Такий підхід властивий і матеріалам Р. Оксенюка у книгах «Луцьк» (у співавторстві) [5] та «Подорожі по Волині». Звичайно, така увага до культурної спадщини Волині, як й інтерпретація низки суспільних подій у працях дослідника не відповідає сучасним потребам, однак слід пам'ятати і про ідеологічні причини [2, с. 196].

Якісно новий підхід у справі популяризації культурної спадщини Волині та Рівненщини, зокрема стосовно сакральних пам'яток, властивий багатьом викладацьким науковим та науково-популярним розвідкам, що з'явилися на межі 1980–1990-х рр. Така видозміна зумовлювалася епохальними перетвореннями у суспільно-політичному, культурному, духовному житті країни, республіки, областей, спричиненими періодом «перебудови», розвалом СРСР і народженням незалежної України. Одним із найпомітніших досліджень того часу стала книга «Дорогами южної Ровенщини» [17]. Її автором є Петро Анатолійович Ричков – тоді доцент Українського інституту інженерів водного транспорту (м. Рівне), сьогодні доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та середовищного дизайну цього ж вишу, який тепер іменується Національним університетом водного господарства та природокористування.

У праці П. Ричкова розповідається про такі міста, як Корець, Рівне, Остріг, Дубно, Боремель, низку сільських населених пунктів. У процесі вивчення кожного з міст і сіл науковець звернув увагу на археологічні та сакральні пам'ятки. Так, у Корці П. Ричков дослідив основні храми міста, зокрема церкву Козьми і Даміана та Миколаївську церкву (споруджені в 1834 р. І. Чарторийським), костел Св. Антонія (заснований у 1533 р., перебудовувався в 1706-му та 1916 рр.), домініканський костел (споруджений у 1807 р. Я. Стецьким), жіночий Свято-Троїцький монастир (заснований у 1620 р. К. Корецьким).

Неподалік Корця при дорозі на Київ розміщена цвинтарна Георгіївська церква (про дату спорудження свідчень немає, відомо лише, що її перебудовано в 1877 р.). Дослідник описав також дві дерев'яні церкви – Вознесенську в Жадківці (споруджену 1887 р.) та П'ятницьку в Новому Корці (споруджену в 1911–1914 рр.).

Помітну увагу П. Ричков звернув на м. Гощу. Тут він дослідив кам'яну Михайлівську церкву (середина XVI ст.). Перебуваючи в Дорогобужі, автор описав Успенську церкву, а у м. Тучині – Преображенську церкву [17, с. 16–47].

У м. Рівному П. Ричков виділив такі сакральні пам'ятки, як Успенська церква (1756 р.) і Воскресенський собор (1895 р.). У Городку він описав кам'яну Миколаївську церкву (споруджену в 1740 р. за наказом Афанасія Шептицького), у Клевані Благівіщенський костел (споруджувався протягом 1590–1610 рр.), церкву Різдва Пресвятої Богородиці (1777 р.). У Тайкурах науковець вивчав костел Св. Лаврентія (1710 р.) та Покровську церкву (1730 р.). У Великому Житині автор дослідив Михайлівську церкву (1767 р.), а в Заборолі – Іоанно-Предтеченську церкву (1762 р.) [17, с. 48–73].

Перебуваючи в Острозі та його околицях, П. Ричков також звернув першочергову увагу на опис сакральних пам'яток. З-поміж них він виділив Богоявленську церкву (XV–XVI ст.), Успенський костел (кінець XIX ст.). У с. Межиріч поблизу Острога вчений дослідив Троїцький францисканський монастир та Троїцьку церкву (збудовані в XV–XVI ст.). У Дермані науковець описав Троїцький монастир-фортецю (XVII–XIX ст.). Перебуваючи в с. Розважі, автор змалював церкву Козьми і Даміана (XVIII ст.), а в с. Хорові – Петропавлівську церкву (1781 р.) [17, с. 74–119].

Щодо м. Дубна, то дослідник описав замок (споруджений у XV–XVIII ст.), Бернардинський костел (XVII ст.), Спасо-Преображенську церкву (перша половина XVII ст.), Іллінську церкву (1907 р.), монастир кармеліток (1686 р.), Георгіївську церкву (поч. XVIII ст.). У с. Сморгдві автор дослідив церкву Різдва Христового (1787 р.); у м. Млинові звернув увагу на Покровську церкву (1836–1840 [17, с. 120–149].

У Боремлі П. Ричков описав такі пам'ятки, як Георгіївська церква (1777 р.) та Військовий меморіал. Щодо культурної спадщини с. Пляшевої, то у виданні подано оповідь про храм-пам'ятник «Козацькі могили» та Михайлівську церкву (1650 р.) [17, с. 150–164].

Книга П. Ричкова була чи не першою працею місцевого викладача-дослідника, у якій докладно описано культові пам'ятки Рівненщини.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, упродовж 1950-х – початку 1990-х рр. активними учасниками пам'яткоохоронної діяльності на території Волинської та Рівненської

областей були окремі викладачі місцевих вишів. Помітну увагу вони звертали (не беручи до уваги історико-революційних об'єктів та пам'яток Великої Вітчизняної війни) на археологічні реліквії, окремі світські та культові архітектурні споруди (останні зазвичай лише згадувалися в узагальнювальних та індивідуальних краєзнавчих працях, науково-популярних дослідженнях). Суспільно-політичні умови тодішньої доби вплинули на те, що для проведення пам'яткоохоронної роботи викладачам визначалися ті види об'єктів культурної спадщини, які не суперечили наявним на той час ідеологічним канонам. Такий підхід спричинив зменшення уваги до пам'яток давньої (окрім археологічних) та середньовічної історії, майже повну заборону вивчення сакральних споруд, їх належне представлення у краєзнавчих публікаціях. Ситуація зазнала кардинальних позитивних змін на межі 1980–1990-х рр.

Тема, якої ми торкнулися в цій статті, потребує подальшого дослідження. Увага науковців може бути звернена на висвітлення різних аспектів пам'яткоохоронної діяльності викладачів ВНЗ Волині та Рівненщини в 1950-х – на початку 1990-х рр., що стосуються етнографічних пам'яток. Не з'ясовано також питання щодо їх участі у діяльності тодішніх громадських осередків, причетних до здійснення пам'яткоохоронних заходів, насамперед УТОПК та ін. Узагальнення цього матеріалу дасть змогу ґрунтовніше розкрити грані пам'яткоохоронної справи на Волині та Рівненщині у той непростий період.

Джерела та література

1. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 150–158.
2. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині. Кн. 1 / Г. В. Бондаренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 247 с.
3. Бондаренко Г. В. Краєзнавчі дослідження в Луцькому педінституті / Г. В. Бондаренко, Б. Й. Заброварний // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.) : тези доп. і повідом. – Луцьк : [б. в.], 1993. – С. 12.
4. Волинський державний університет імені Лесі Українки: 65 років : рекл.-презентац. зб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 496 с.
5. Ілляшенко Я. Луцьк : іст.-краєзнав. нарис / Я. Ілляшенко, О. Михайлюк, Р. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1974. – 64 с.
6. Історичному – 40. Ювілейний літопис. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 36 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Волинська область. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 726 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Ровенська область. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.
9. Кучинко М. Археологічні пам'ятки Волині / М. Кучинко, Г. Охріменко. – Луцьк : [б. в.], 1991. – 136 с.
10. Кучинко М. М. Исследование в Луцке / М. Кучинко // Археологические открытия 1973 г. – М. : [б. и.], 1974. – С. 297–298.
11. Кучинко М. М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / М. М. Кучинко / Укр. іст. журн. – 1985. – № 10. – С. 144–145.
12. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки (нарис історії) / автор. кол. : Б. Заброварний, В. Кудь, О. Михайлик. – Львів : Світ, 1993. – 88 с.
13. Михайлюк О. Г. Публікації науково-педагогічних працівників : бібліогр. покаж. / О. Г. Михайлюк ; Мін-во освіти України ; Луцьк. держ. пед. ін-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : [б. в.], 1980. – 144 с.
14. Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність у Волинській та Рівненській областях (середина 1950-х – початок 1990-х років) / Г. В. Муляр // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2011. – Вип. 23. – С. 137–142.
15. Петрович В. В. Михайло Михайлович Кучинко – педагог, учений, краєзнавець / В. В. Петрович // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2009. – № 13. – С. 6–8.
16. Прищепа Б. А. Історичне краєзнавство Волині : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Б. А. Прищепа, О. П. Прищепа. – Рівне : ППДМ, 2008. – 352 с.
17. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой) / П. А. Рычков. – М. : Искусство, 1989. – 175 с.
18. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині : монографія / С. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.
19. Яцечко Т. В. Професор Кучинко Михайло Михайлович : бібліогр. покаж. / Т. В. Яцечко // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2009. – № 13. – С. 11–36.